

А.Б.Омаров, Ж.А.Карсыбаева

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail:karsybayeva1981@mail.ru)*

Мұстафа Шоқайдың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі: негізгі кезеңдері

Мақалада ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының көрнекті өкілдерінің бірі Мұстафа Шоқайдың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметінің қалыптасу кезеңдері қарастырылды. Авторлар М.Шоқай туралы жазылған отандық тарихтағы еңбектерге сүйене отырып, ұлт күрескерінің саяси көзқарастарының қалыптасуына әсер еткен тарихи оқиғаларды талдайды. Авторлар қайраткердің ұлт-азаттық күрес жолындағы жүргізген еңбектеріне тоқтала отырып, оның еңбектеріндегі тәуелсіздік идеясының мазмұнын ашуға тырысады. Мұстафа Шоқайдың шетелдегі эмиграцияда жүрген кезеңдегі атқарған қоғамдық қызметін көрсете отырып, оның сол кезде «Яш Түркістан» және басқа да басылымдарда жарық көрген еңбектеріне тоқталады, талдайды. ХХ ғасырдың басында Түркістан өлкесінде қалыптасқан жәдидшілдік қозғалысының М.Шоқайдың саяси көзқарастарына жасаған ықпалын да айтып өтеді. Қоғам қайраткерінің еңбектеріне талдау жасай отырып, ондағы көтерілген басты мәселелерді анықтайды.

Кілт сөздер: Отан тарихы, Мұстафа Шоқай, қоғамдық-саяси көзқарас, күрескер, автономия, қайраткер, түрікшілдік, саясаткер, ұлт зиялысы, ұлт-азаттық қозғалыстар, Алаш қозғалысы, эмиграция, ұлт мәселесі, тәуелсіздік.

Қазақстанның тәуелсіз дамуы уақыт өткен сайын қарқын алып, ұлттық, жалпыадамзаттық және демократиялық құндылықтар мен ұстанымдар негізінде биік мұраттарға бағыт түзеп келеді. Елімізде әлеуметтік-экономикалық, саяси-құқықтық реформалардың іске асырылуы мәдени-рухани өмірімізге жаңа сипат, тың мазмұн берді. Сондай түбірлі өзгерістер тарих ғылымының әлеуметтік қызметіне де ықпал жасады. Осыған байланысты Нұрсұлтан Назарбаев «тарих дегеніміз өткеннің ғана сабағы емес, ол едәуір дәрежеде болашақтың да көрінісі», «қазақ тарихы фактілердің өлі қоймасы емес, бұл өзі орасан зор дәйектеуші және дәлелдеуші күш» [1] деп атап көрсеткен болатын. Бұл тұжырым еліміздің алдында тұрған қоғамдық сананың жанару үрдісіндегі тарих ғылымының кешенді міндеттерін айқындайды.

Тәуелсіздік жылдары отандық тарих ғылымының мазмұны тоталитарлық жүйенің идеологиялық ықпалынан арылуымен бірге тәуелсіздік идеологиясының әдістемелік негізінде тарихи дамудың ақиқат болмысын қалпына келтіру бағытында түрлі жұмыстар атқарылды. Дегенмен, мемлекеттік маңыз алған осы бағытта әлі де терең ғылыми талдау жасап, концептуалдық тұрғыда қайта қарауға тиісті мәселелер мен тақырыптар жеткілікті.

ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялыларын ойландырған мәселелер, елдің елдігін, ұлттың бірлігін, жердің тұтастығын сақтау, қазақ халқын өркениетті елдердің қатарына қосу, ол үшін қазақ елін оқу, өнер — білім, іскерлік жолына салу, ең бастысы, дербес мемлекет құру еді. Бұл тіпті бүгінде, яғни ғасыр басында, күн тәртібінен түсе қойған жоқ, тіптен ең зәру мәселеге айналып отыр. Осы орайда кезінде тәуелсіздігіміз үшін күрескен, сондықтан да кеңестік тоталитарлық жүйенің құрбаны болып, қуғынына ұшыраған, саяси жүйе есімдерін кейінгі ұрпақ санасынан біржола ығыстыруға күш салған тұлғалардың тарихымызға қайта оралуы қажет.

Сондай ірі саяси қайраткер, халқына қалтқысыз қызмет еткен «алыптар тобының» көрнекті өкілі, қазақ, тұтас түрік елінің тәуелсіздігі жолында күрес майданына шыққан Мұстафа Шоқайдың (1886–1941) алатын орны ерекше. Мұстафа Шоқай тәрізді тұлғаның атқарған қызметіне дұрыс баға беру, ұлттық тарихымыз үшін ғана емес, егемен Қазақстанның жас ұрпағының рухани және саяси тұрғыдан ұлттық рухта тәрбиелеуі үшін аса қажет.

Бұған қосымша осы уақытқа дейін жазылған отандық тарихнамада, жеке тұлғалардың, қоғам қайраткерлерінің қызметі өз дәрежесінде баяндалады деп айтуға әлі ерте. Ал ХХ ғ. 20–30 жж. күрделі тарихи оқиғаларға белсенді түрде тікелей араласып, терең із қалдырған Мұстафа Шоқай сияқты ірі саяси қайраткерлердің қызметі мен туған халқының тәуелсіздігі үшін күресін жан-жақты талдау арқылы отандық тарихымызға одан әрі түсінуге терең жол ашпақшы.

Кеңестік дәуірде Мұстафа Шоқайдың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі туралы бірқатар сауалдарға ғылыми дәлелденген жауап іздеу мүмкін болмай келді. Қазақстан тәуелсіздік алған кезеңнен бері қайраткердің азаттық күрес жолындағы сіңірген еңбегіне әділ баға беру мүмкіндігі туып отыр. Осы орайда біз Мұстафа Шоқайдың өткен өмір жолы, қоғамдық-саяси көзқарастарына, күрескер ретінде қалыптасу кезеңдеріне қатысты өзіндік ой-пікірімізді ортаға салуды жөн көрдік.

Мұстафа Шоқайдың өмір жолында маңызды кезең — балалық шағы мен Ташкент гимназиясы, Петербург қаласында оқыған жылдары екендігін атап көрсету қажет. Қайраткердің қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуына өскен ортасы үлкен әсер етті. Мұстафа Шоқай Ақмешіт (Перовск, қазіргі Қызылорда) уезінде дүниеге келді. Тегі — Орта жүздегі қыпшақ, әкесі Шоқай дәулетті, мәдениетті, білімді, елге танымал, беделді адам болған. Ол баласы Мұстафаны әуелі отбасында білімге өзі ұмтылдырған. Бала Мұстафа сауатын ауылда мұсылманша ашып, кейіннен орыс мектебіне барады. Онан кейін Ташкенттегі гимназияға түсіп, 1910 ж. өте үздік бағамен бітіреді және алтын медальға ұсынылады. Бірақ генерал Самсонов алтын медальды орыс баласы Зепреметовке жазады. Ал Зепреметев алтын медальды Мұстафаға берілуі тиіс деп, өзі күміс медальді алған [2]. Бұл оқиға Мұстафаның қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуына өзіндік ықпалын тигізді.

Мұстафа Шоқай дүниеге келген Түркістан өңірі ХХ ғ. басында орыс отаршылдығының барынша қыспағын көріп отырған еді. Бұл жергілікті халықтың шаруашылық, әлеуметтік, саяси жағдайынан көрінді. Бұндай әділетсіздікке халықтың қарсылық көрсететіндей күш-қауқары болмады. Осының бәрін жасынан көріп-сезінуі қайраткердің ұлтшылдық, түрікшілдік, азаттық идеяларының қалыптасуына негіз болды. Бұған дәлел 1929 ж. шыға бастаған «Жас Түркістанның» бірінші санында ол былай дейді: «Атамекеніміз отаршылардың тепкісінде жатқанда ішкі саясаттың мәселелері екінші планға ығысады. Атамекенді құтқару жолындағы күрес бірінші планға шығып, маңдай алды міндетімізге айналады. Біздің ұлтшылдығымыз Түркістанда ұлттық өкіметтің үстемдігінен басқа ешбір күшті мойындамау негізінде құрылған, бізге түрі де, мазмұны да ұлттық мемлекет қажет» [3; 14]. Қазақтың ғана емес, барша түркі халқының азаттығы оның өмірлік арман-мұраты болды.

Шоқайтанушы, тарих ғылымдарының докторы, Абдуқап Қараның көрсетуінше, Ташкентте лицейде оқып жүргенде Түркістанның түрлі аймақтарынан келген әділетсіздікке ұшырағандардың шағымын біліп, құқығын қорғау үшін Мұстафа Шоқай оларға аудармашы болып көмектескен. Осылайша ол Түркістан губерниясы әкімдері мен жергілікті халық арасындағы негізгі проблемалармен етене танысқан. Осыған байланысты Түркістан генерал-губернаторы Самсоновпен бірнеше мәрте кездескен. Демек, М. Шоқайдың саяси өмірге араласуы осы кезеңнен басталады деуге толық негіз бар.

Аталған кезеңде қайраткердің рухани салада өсіп кемелденуіне башқұрт ұлтының атақты ғалымы, фольклорист Әбубәкір Диваевты, немістекті атақты ғалым, шығыстанушы В. Радловтың ықпалы болғанын айту керек. Мәселен, 1937 ж. жазылған өзінің «Радлов хақында» деген мақаласында В.Радловпен 1910 жылдан таныстығын, оның орысшылдығын және сол орысты жеккөретіндігін, түріктанушы ретінде түрік халқына деген көзқарастары туралы өз пікірлерін білдірген [3; 15].

Генерал Самсонов бұратана халықтардың балалары лауазымды қызмет етуге білім алатын Ресейдегі жоғары оқу орындарына түсуіне қарсы болған. Соған қарамастан, Мұстафа Шоқай емтихан тапсырып, 1910 ж. Петербург университетінің заң факультетінің студенті болып қабылданады. Міне, осы кезден оның қоғамдық-саяси қызметінің жаңа бір белесі басталады деуге болады. Осы кезде ол елден келген жерлестерінің түрлі арыз-шағымдарын орыс тіліне аударып, түрлі сұрақтарын шешіп берген. Осылайша болашақ заңгер, саясаткер ретінде мол тәжірибе жинақтап, 1917 ж. Петербург университетін үздік бітіріп шығады. Жалпы, ХІХ–ХХ ғ. аяғы — ХХ ғ. басындағы қазақ қоғамында елеулі рөл атқарған қазақ зиялы қауымының қалыптасуы осы Ресейдің ірі білім орталықтары болған қалаларымен тығыз байланысты. Тарихшы Кеңес Нұрпейісовтың «Алаш Һәм Алашорда» атты еңбегінде ХІХ ғ. 20 жж. — 1917 ж. дейінгі уақытта Қазан университетінде 30-ға жуық қазақ жастары, ал ХІХ ғ. соңы — ХХ ғ. бас кезінде Петербург университетінде 20-ға жуық қазақ студенттері оқығандығын көрсетеді. Олардың қатарында Б. Қаратаев, Б. Құлманов, Б. Сырттанов, А. Тұрлыбаев, Ә. Бөкейхан, Ж. Досмұхамедов, М. Шоқай, Ж. Ақбаев т.б. бар [4].

Мұстафа Шоқайдың ұлт-азаттық қозғалыс басшысы, саясаткер ретінде қалыптасуына белгілі дәрежеде ықпал еткен тұлғаларға тоқтала кетсек, Алаш қозғалысының көсемі Әлихан Бөкейхан оған студент кезінен әсер еткен, оның ұсынысымен Ресей Мемлекеттік думасы Мұсылман фракциясы хатшылығы қызметін атқарған. Ол кейін өзінің «Жас Түркістан» журналында жариялаған бір

мақаласында «Әлихан Бөкейхан бізге ұдайы Түркістан мәселесін жете түсіну үшін қазақтың жер-су мәселесін толық білу керек деп ескертетін-ді» деп жазған [5]. Бұдан кейін де олардың тағдырлары жиі тоғысып, М. Шоқай эмиграцияға кеткенге дейін саяси өмірде қатар қызмет еткен. Біздіңше, оларды бір бастаудан аққан қос өзенге теңеуге болады, ал ол бастаудың басында азаттық идеясы тұрды. Сонымен қатар башқұрт халқының қайраткері, досы Зәки Уәлидиді де айту қажет.

М. Шоқайдың рухани кемелденуіне М. Сералин басқарған «Айқап» журналы, «Алаш» партиясының ресми баспасөз органы болған «Қазақ» газеті басқа да басылымдар да ықпал жасаған.

Мұстафа Шоқай қызметінің жаңа кезеңі оның Мемлекеттік думаның қызметіне араласып, саяси эмиграцияға ұшыраған кезеңге дейінгі аралықты қамтиды деген пікірдеміз. Бұл қазақ халқының азаттық күресінің басталуымен қатар келеді. XIX ғ. аяғы — XX ғ. басында саяси, әскери, экономикалық, мәдени отарлауды жан-жақты жүргізген патша үкіметі қазақ халқын мәңгірттендірудің аз-ақ алдында тұр еді, бұл басқа да отарлық езгіде отырған түркі халықтарына қатысты. Осының бәрін көріп отырған Мұстафа Шоқай мұндай азуы кең алып күшке бүкіл түркі халқы бір азаттық туының астына бірігіп қана қарсылық көрсете алатындығын түсінді. Осыдан туындаған «Тұтас Түркістан» идеясы оның қоғамдық-саяси қызметінің арқауы болды. 1914 ж. Әлихан Бөкейханның ұсынысымен IV Мемлекеттік думадағы Мұсылман фракциясының хатшысы қызметіне тағайындалады. Ол Мемлекеттік думаның мүшелері Сералы Лапин, Махмуд Ходжа Бахбуди, Минуар Қары т.б. байланыс жасап, Түркістанның болашағы жайлы талқылап жүрген.

1916 ж. Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысты патша үкіметі қатігездікпен басқан кезде Дума және үкіметтің тыңдауына арнайы баяндама жасау үшін, әрі материалдар жинақтау үшін депутат, эсер А.Ф. Керенский 1916 ж. күзде Ташкентке келіп қайтады. Оның жанында фракция жетекшісі К.М. Тевкелевпен бірге Мұстафа Шоқай да болады. Ол бұл баяндаманы дайындауға белсенді түрде қатысады.

Мұстафа Шоқай, Әлихан Бөкейхан да 1916 ж. ұлт-азаттық қозғалыс кезінде көтерілісшілердің патша жарлығына қарсы шығуына қарсы болды. Олар патша үкіметі мен көтерілісшілердің арасындағы күштің тең еместігін, көтеріліс жеңілген жағдайда бейбіт халықтың есепсіз қырғынға ұшырайтындығынан қауіптенді. Басқаша айтсақ, олар үшін ұлттың амандығы бірінші орында тұрды. Орысша сауаты жоқ қазақ жастарына майданға жіберілген кезде оларды азық-түлік, киім-кешекпен қамтамасыз ету жағынан да, Ақпан төңкерісінен кейін тыл жұмысындағылар елге оралған кезде де көмектескен.

Ресейдегі 1917 ж. Ақпан революциясының нәтижесінде монархияның құлатылуы, Уақытша үкіметтің құрылуы Мұстафа Шоқай өзінің досы, башқұрт қайраткері Зәки Валидимен бірге үлкен үмітпен қарсы алады. Монархияның құлауы, билік басына төңкерісшіл демократтардың келуі қазақ зиялыларының саяси белсенділігін күшейтті. «Бостандықтың, азаттықтың күні туды» деп бағалаған Әлихан Бөкейхан, Мұстафа Шоқайлар Керенский басқарған Уақытша үкіметтің Түркістанды басқаратын Арнайы комитетін құруына қол жеткізді. Жергілікті жерлердегі Уақытша үкіметтің комиссарлары ретінде қызмет етті. Бірақ бұл үкіметтің өмірі қысқа болды. Алайда оның Ресей құрамындағы Түркістан автономиясын құру идеясын Петроград жұмысшы және солдат депутаттарының Кеңесін басқарып отырған Н. Чхеидзе «сепаратистік» пиғыл ретінде бағалайды [6]. Мұстафаның негізгі мақсаты Ресей жерінде тұратын күллі түркі ұрпақтарын біріктіріп «Үлкен Түркістан» одағын құру болды, сондықтан да ол 1916 ж. «Түркістан бірлестігі» деп аталатын құпия ұйым ашты. Орыстардың жойқын қысымының күшіне қарсы тұру қамымен мұсылман саяси ұйымдар ассоциациясы (үлкен жамағаты) мен Мұсылмандар кеңесі (Шурай Ислами), сондай-ақ қазақ ұлттық «Алаш» партиясы бәрі күш біріктіре келе, 1917 ж. наурызда Ташкентте Түркістан мұсылмандарының конгресін шақырып, онда орталық комитет сайлап, мұсылман орталығын құрды. Орталыққа Мұстафа Шоқай басшылық жасады. Ол кеңестік Ресейдің түркі халықтарын одан әрі орыстандыру саясатына үзілді-кесілді қарсы шықты.

Кеңес үкіметінің жариялаған ұлттардың өзін-өзі билеуі туралы декларациясына сүйенген Түркістанның жергілікті халықтарының өкілдері өзінің IV Құрылтайына жиналып қарашада Түркістан автономиясының 12 мүшеден тұратын Уақытша Үкіметін құрады. Бас министр болып М. Тынышбаев, ол отставкаға кеткеннен кейін (бұған дейін сыртқы істер министрі болған) М. Шоқай бекітілді. Съезде Уақытша Кеңестің бірінші кезектегі міндеттері белгіленеді. Олардың арасында «қысқы мерзім ішінде Түркістан Құрылтай жиналысын шақыру, тұрғындарды азық-түлікпен және ең қажетті заттармен қамтамасыз етудің шараларын қолға алу, Түркістан автономиясының қаржы қорын жасақтауға кірісу, халықтық милиция жасақтап, өлкені мекендеген ұлттардың құқықтарын қорғаудың

барлық шараларын қолдану» қажеттілігі көрсетілген [7]. Мұстафа Шоқай сонымен бірге 1917 ж. шілдеде құрылған «Алаш» партиясына да мүше болды. 1917 ж. желтоқсан айында М. Шоқай Орынборда өткен екінші Жалпықазақ съезіне қатысып, съезде сайланған Алашорда үкіметінің құрамына енеді. Сөйтіп, ол жаңа құрылған екі үкіметтің де құрамына енеді. Алашорда үкіметін сайлаған желтоқсан съезі «Бір айдың ішінде Алашорда Түркістан қазағын бүкіл Алашқа қосып алады, қосып ала алмаса да, бір айдан кейін халыққа білдіреді» деген шешім қабылдайды. Алайда большевиктер ұлттық құрылымдардың бірінен кейін бірін талқандап, 1917 ж. қаңтарында Қоқандағы автономияны контрреволюция ошағы деп бағалап, қанды қырғынмен басып тастайды. Большевиктердің ұлт мәселесіне қатысты осынау екіжүзді саясаты туралы Мұстафа Шоқайдың 1920–1930 жж. үздіксіз жарық көрген «Яш Түркістан» журналында жазған «Орыс тепкісіндегі Түркістанның ұлттық қозғалыстарынан. Жеңілмес ұлтшылдық» деген мақаласында былайша бағалайды: «Шығыс халықтарының «азаттығы» үшін жаны ашығансып келген және қазір де жаны ашығансып отырған большевиктер біздің әлсіздігімізді пайдаланып, біраз істерді тындырды. Патшалық Ресейден бөлініп өз алдымен тәуелсіз өмір сүрмек болған Түркістан сынды өлкелерді жылдар бойғы қанды соғыстар арқылы қайтадан Мәскеуге тәуелді етіп, ұлы орыс үстемдігін орнатты. Біздер үшін ең қайғылы осы оқиғаларды большевиктер «орыс емес халықтардың азаттығы», «шығыс қамқоры» — орыс ұлтының адамгершілік міндетін өтеуі», пайғамбар Лениннің бодан халықтарға істеген «шапағаты деп атайды... Орыстар Түркістанды Мәскеуге тек экономикалық жағынан ғана байлауымен қоймай, мәдени рухани өмірінің көрінісі болған бүкіл тарихи шығармалардан да өз қалауынша бұрмалап, Мәскеудің еркіне тәуелді етуде» [8]. Бұл кезеңде қазақ зиялыларының Кеңес үкіметіне деген көзқарастары әр түрлі болды, олардың бір тобы оны қолдаса, екіншісі оған қарсы шықты.

Қоқан автономиясы құлатылғаннан кейін Мұстафа Шоқай өмірінің жаңа кезеңі оның шетелдік эмиграцияға ұшырауымен басталады. Азамат соғысы жылдары Мұстафа Шоқай алдымен 1919 ж. Маңғыстау арқылы Грузия асып, соңынан 1921 ж. Стамбулға аттанады. Онда ұзақ кідірместен Парижге аттанады. Ал өмірінің соңғы кезеңін Германияда өткізеді. Мұстафа Шоқайдың шетелдегі эмиграциялық қызметі туралы түрлі пікірлер кеңестік дәуірде қалыптасқан. Оны қашқын ретінде бағалаған. Бірақ елде қалған Алаш зиялыларының тағдырына көз жүгіртейікші. Кеңес үкіметін мойындауға мәжбүр болған Ә. Бөкейхан ОГПУ тергеушілеріне берген жауабында: «Мен кеңес үкіметін сүймеймін, бірақ мойындаймын» деп көрсеткен, ал А. Байтұрсынов кеңес үкіметін мойындаса да, сенімсіздік көрсеткен [9]. Бірақ бұл бағыттағы қазақ зиялыларының көбісі 1937–38 жж. қуғын-сүргінге ұшыраған. Ал С. Сейфуллин, Т. Рысқұловтардың да тағдыры осылай аяқталды ғой. Бұл жерде М. Шоқайдың елден кетіп күресін шетелде жалғастыруға өлкедегі ауыр жағдай итермелегенін мойындау керек. Елде қалса, ол осы зиялылардың тағдырының кебін киетінін түсінді. Оның өз елінен жырақта ауыр қиындықтармен саяси күреспен айналысуын көзсіз ерлік деп бағалауға болады.

М. Шоқайдың соңында бай мұра қалды. Атап айтсақ, олар 1917 ж. Ташкентте «Ұлұғ Түркістан», Қоқанда «Жаңа Түркістан», 1919 ж. Тбилисиде «Вольные горцы», «На рубеже», 1921 ж. Стамбулда «Шөбнәме газетасы» газеттерін, сондай-ақ «Жаңа дүние» (1920), «Жаңа Түркістан» (1927–1937), «Түркістан» (1935), «Орта Азия» (1928) секілді француз, түрік, орыс тілдерінде кітаптар, «Жас Түркістан» журналын, т.б. көптеген еңбектерін бастырып шығарды [10].

Мұстафа Шоқайдың жары Мария Шоқай «Менің Мұстафам» деген естелігінде мынадай ой айтады: «Өмірінің соңғы сәттерінде, 1940 жылы соғыс тұсында, ол үнемі Түркістанның большевиктерден құтылуын армандайтын. «Алып елімнің тәуелсіздікке қол жеткізгенін көруді нәсіп етсе, мен тек үгіт-насихат ісімен ғана айналысар едім. Жастар үкімет құрса, мен елімнің тарихы және басқа өлке халықтары туралы тамаша кітаптар жазумен айналысар едім», — дейтін Мұстафа Шоқай [11; 340]. Қайраткердің соңғы демі біткенше жалғыз арманы ол — өз елінің тәуелсіздік алып, егеменді ел болғаны екен. Бүгінгі таңда Мұстафа Шоқайдай, Әлихан Бөкейхандай қазақтың басқа да ұлт қамын ойлаған зиялылары армандаған тәуелсіздікке біз бейбіт жолмен қол жеткізіп отырмыз. Олай болса, ғұмыр бойы кеңес үкіметінің отаршыл саясатымен күресіп, сол үшін отанын тастап, шетелге эмиграцияға кетуге мәжбүр болған Мұстафа Шоқайдың өмір жолы әркімге де ой салып, өшпес өнеге болары хақ.

Мұстафа Шоқайұлының біртұтас Түркістан идеясының генезисін қарастырғанда бұл мәселеге ықпал етті деген бірнеше факторларды атап өткеніміз дұрыс болар. Бұл жерде, ең алдымен, ойға

келетіні оның туып өскен ортасы, тектілігі болады. М. Шоқайдың анасы да, әкесі де текті жерден болғандығы белгілі.

Екіншіден, ол М. Шоқайдың туған өлкесі Түркістан өңірінің сан ғасырлық тарихы, оның ішінде Ташкент пен Ақмешіт қалалары Түркістан идеясының қалыптасуына әсер еткен. Себебі, 1837–1847 жж. К. Қасымұлының көтерілісі, 1856 ж. Сыр бойындағы Ж. Нұрмұхамедұлының көтерілісі, 1870 ж. Маңғыстаудағы қазақтардың көтерілістерінің ұшқыны М. Шоқайдың еліне деген сүйіспеншілігіне, оның тарихына деген қызығушылығына әсер етпеуі мүмкін емес. Жоғарыда қарастырғанымыздай, М. Шоқайдың орыс отаршылдығын жастайынан сезінуі, өлкедегі саяси оқиғаларға ертеректеу араласа бастауы оның түрікшілдігінің бастамасы болды деуге болады. Үшіншіден, Мұстафа Шоқайдың түрікшілдігі, «тұтас Түркістан» идеясының қалыптасуы мен бастау көздерін алып қарастырғанда жәдидшілдік қозғалыс туралы айтпай өту мүмкін емес. Жәдидшілдік қозғалысының пайда болып, Түркістан өңіріне таралуы туралы түркітанушы-ғалым Сәбит Шілдебайдың еңбектерінен кең мағлұмат алуға болады. Ресей жәдидтерінің атасы Ш. Маржанидің жолын ұстанған баспагер Каюм Насыри мен Исмағұл Гаспралы орыс езгісінен құтылу жолында бүкіл ислам әлеміндегі рухани тұтастықты пайдалана отырып, тарихи тұтастыққа қол жеткізу үшін күрес жүргізді. Яғни түрік халықтарын оятуға, өткен тарихы арқылы өзін танытуға, ортақ мүдде жолында тұтас түрік қозғалысын ұйымдастыру жолында тер төкті. Осылайша, түрік қағанаты дәуірінде Қытайға қарсы қорғаныстық сипатта пайда болған «тұтас түрік елі» идеясы ХІХ ғасырдың аяғында түрікшілдікті туғызды. ХІХ ғасырдың 90-жж. жәдидтік мектептер мен медреселер — Қырым, Еділ және Орал татарлары, башқұрттар мен ноғайлар арасында мойындалып, қазақ даласына бұндай мектептер туралы хабарлар екі бағыт арқылы — Орынбор және Түркістан өлкесі молдаларының (жәдидшіл мұғалімдердің) мәдени-ағартушылық қызметі арқылы тарала бастады. Әсіресе қазақ даласына жәдидшілдік идеяларын таратуда Түркістан өлкесінің түрікшіл жәдидтері үлкен қызмет атқарды. Түркістан өлкесіндегі жәдидтік мектептердің бірін 1893 ж. қыркүйек айында көпес Хұсайыновтың қаржысына И. Гаспралы Самарқанд қаласында ашады. Жәдидтер дегеніміз — мәдениет түрікшілдері болды [11; 342]. Бір сөзбен айтқанда, ХХ ғ. басындағы жәдидшілдік патша үкіметін қатты үрейлендірген философиялық идеологиялық, рухани-мәдени һәм тарихи біртұтастықты көтерген, қазақ қоғамына ерекше ықпал еткен әрі тарихында терең із қалдырған мәдени түрікшілдік болатын.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н. Қалың елім, қазағым. — Алматы: Өнер, 1998. — 283-б.
- 2 Қара А. Мұстафа Шоқай, өмірі, күресі, шығармашылығы. — Алматы: Арыс, 2004. — 317-б.
- 3 Шоқай М. Таңдамалы. — 1-т. — Алматы: Қайнар, 1998. — 384 б.
- 4 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. — Алматы: Ататек, 1995. — 32-б.
- 5 Оралтай Х. М. Шоқай және оның шет елдердегі ізбасарлары // Қазақ тарихы. — 1997. — № 2. — 6-б.
- 6 Шоқай М. Таңдамалы. — 2-т. — Алматы: Қайнар, 1999. — 60-б.
- 7 Қыдыралиев Д. Мұстафа Шоқай. — Алматы: Фолиант, 2007. — 24-б.
- 8 Тұрсын Х.М. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы және Түркістан мұхтарияты. — Алматы: Нұрлы Әлем, 2006. — 55-б.
- 9 Оралтай Х. Мұстафа мен Мағжан — Тұран елінің даналары. — Алматы, 1993. — 13-б.
- 10 Төлепберген Б. 1937–2007 жылдар — тауқымет пен тағзым. — Алматы: РИИЦ-Азия, 2007. — 156-б.
- 11 Шоқай М. Таңдамалы шығармалар. — 3-т. — Алматы: Қайнар, 2007. — 384 б.

А.Б.Омаров, Ж.А.Карсыбаева

Жизнь и общественно-политическая деятельность Мустафы Чокая: основные этапы

В данной статье рассматриваются жизнь и периоды становления общественно-политической деятельности Мустафы Чокая — представителя казахской национальной интеллигенции начала XX в. Авторы, опираясь на труды о М.Чокае в отечественной истории, анализируют исторические события, повлиявшие на становление его политических взглядов. Выделены его идеи об изменениях в общественно-политической жизни Казахстана в 1917–1920 гг. Рассмотрены публикации Мустафы Чокая в журналах «Яш Туркестан», «На рубеже» и других изданиях в период эмиграции за рубежом. Показано влияние движения джадидизма, возникшего в начале XX в. в Туркестанском крае, на политические идеи Мустафы Чокая.

A.B.Omarov, Z.A.Karsybayeva

Life and social and political activity of Mustafy Chokaya: basic stages

This article describes the life and times of the formation of Mustafa Chokay's social and political activities — representative of Kazakh national intelligentsia in the early twentieth century. Authors based on the works about M.Chokay in the country's history, analyzes historical event that influenced the formation of political opinion leader of the nation. The author analyzes the idea of figure his writings about changes in social and political life of Kazakhstan in 1917–1920. Consider the works of Mustafa Chokay «Yash Turkestan», «At the turn» and other publications in the period of emigration abroad. Determines influence Jadidism movement, emerged in the early twentieth century in Turkestan, on the political ideas of Mustafa Chokay. Analyzing the works of a public figure, identifies the main issues.

References

- 1 Nazarbayev N. Kalyn elim, kazagym, Almaty: Oner, 1998, p. 283.
- 2 Kara A. Mystafa Shokay, life, fight, creation, Almaty: Arys, 2004, p. 17.
- 3 Shokay M. *Favorites*, Almaty: Kainar, 1998, 384 p.
- 4 Nyrpeyisov K. *Alash and Alashorda*, Almaty: Atatek, 1995, p. 32.
- 5 Oraltay Kh.M. *History of Kazakhstan*, 1997, 2, p. 6.
- 6 Shokay M. *Select*, 2, Almaty: Kainar, 1999, p. 60.
- 7 Kydyraliev D. *Mystafa Shokay*, Almaty: Fofiant, 2007, p. 24.
- 8 Tyrsyn Kh.M. *Turkestan a liberation movement is national and Turkestan autonomy*, Almaty: Nurly Alem, 2006, p. 55.
- 9 Oraltay Kh. *Mustafa and Magzhan — the wise men of the Turanian people*, Almaty, 1993, p. 13.
- 10 Tolepbergen B. *1937–2007 years, adversity and victory*, Almaty: RIITs-Asia, 2007, p. 156.
- 11 Shokay M. *Select labours*, 3, Almaty: Kainar, 2007, 384 p.